

Majsai Tamás

Szemponatok a Soá 1945 utáni

(magyarországi) evangélikus és református egyházi recepciójához

Ézsaiás 44:8-ban olvasható: "Ti vagytok a tanúim! Hát van-é rajtam kívül Isten?"

Isten, akinek léte - szabadon Friedrich Wilhelm Marquardt nyomán - a tanúk korrelátuma (is?), megszűnt volna isten lenni Auschwitzban, Auschwitz után?

Van a Sémnek egy tartománya: a Névnek a keresztények előtti denotátuma, amelyre nézve a válasz csak igen lehet.

Nem, nem a teodícea klasszikus problémájával viaskodom. A tét a Sém és a tanúság. Az apória tárgya a démonikus konnotációkat magába sűrítő, füstoszlop elpecsételte anti-revelációs istenhely körül beállott metafizikai istencsend. A tanúskodás lehetőségétől megfosztott zsidók és a keresztények csendje közötti teológiai összefüggés. A tét az emlék arról, hogy e revelációt éltető hagyomány bárhol történő és bármikori feltámasztása: a Szentséges választott népének megtagadása, az antiszemitizmus, a keresztények számára együtt jár a Biblia istenének elvesztésével. Krisztiánus frazeológiával: újramegvesztésével.

Auschwitz a modern kor Golgotája, mondta volna II. János Pál pápa. Enigmatikus szavak. Követte-e feltámadás?

Keresem a választ, amely nélkül a kijelentés nem lehet több, teológiai abszurdnál.

Jelek után tudok csak kutatni. Ezek közé tartozik annak vizsgálata, találtak-e, keresnek-e visszautat a keresztények a megtagadott bibliai testvérhez, a zsidósághoz. Keresik-e ezt ebben az országban, egyházamban, egyházainkban?

És ha a látélet félig sem győz meg? És ha azt kell kérdeznem - hiszen alkudnia már Ábrahámnak is szabad volt - van-e részleges feltámadás?

Nem tudom.

* * *

A magyarországi ún. történelmi protestánsok, elsősorban az evangélikus és református egyház körében végzett vizsgálódásaim eredményeit a fenti meditáció jegyében osztom meg a jelenlévőkkel. Mondanivalóm strukturálása végett két olyan összegző jellegű tételt szeretnék előre bocsátani, amelyek mintegy Ariadne-fonalaként segítenek összekapcsolódni az elemzés különböző elemeinek.

a) A magyarországi keresztények körében, legyen szó katolikusokról, vagy protestánsokról, a legigénytelenebb esetben sem beszélhetünk a Soá konzekvenciáinak komolyságra és intellektuális-pneumatikus becsületességre valló recepciójáról.

b) A Soá recepciójában tapasztalható deficit és a zsidó-keresztény kapcsolatok ezzel jelentős mértékben összefüggő, minősíthetetlenül szimpla aktuális állapota nem véletlenszerű. Lényegét tekintve egy olyan kontingencia eredménye, amelyben együtt játszottak és játszanak szerepet a teológiai-ideológiai axiológiák, a Horthy-korszakban elmélyült zsidó-keresztény bifurkációk, a történelmileg átöröklődött beidegződések és kliséképződések, s végül de nem utolsó sorban a zsidó-keresztény kapcsolatok zátonyra kerülésének második

világháború utáni egyházi és egyházakon kívüli politikai fejleményei. Ez utóbbi periódusban, amelyre jelen előadásomban külön is figyelmet kívánok szentelni, elmondható, hogy különösen döntő szerepet játszottak benne az ún. koalíciós időszak és az azt követő röpké évek történései, köztük és bennük kairósok, kairósok elvételése és kairósok szuszpenziója.

Az időben egymástól távol eső két időszak merészen közvetlen összefüggésének posztulátuma olyan petitio principii, amelynek feloldása részben a jelen vizsgálódás, részben pedig avatott egyház-, társadalom- és politikatörténeti elemzések tárgya. Utóbbi tekintve meg kell itt elégednem azzal, hogy utalok Bibó Istvánnak és Ember Máriának, illetve Száraz Györgynek a Soáról való beszéd lehetőségeiben határköveket jelentő opusaira, két olyan történelmi-társadalmi értelemben is jelentős állomásra, amelyek szinte napra pontosan egybeesnek a zsidó-keresztény kapcsolatok korszakos eseményeivel.

Ugyancsak előljáróban említtem meg azt, hogy az elemzés során - részben időbeli, részben pedig módszertani megfontolások miatt - elsősorban az ún. hierarchikus és intézményes egyházi közeg legfontosabb jellemzőit vizsgáltam.

A.

1994-ben az ún. történelmi egyházak súlyos gondokkal küszködtek. Ország és világszerte a Soá félévszázada történt eseményeire emlékeztek. A kívülálló is érezkelhette, hogy e megemlékezésekbe történő bekapcsolódás mintha bizony nem illett volna össze az egyházaknak a nemzet lelkiismereti vezérhajójaként 1989-ben magukra öltött, Horthy-kort evokáló népegyházi szereptudatával. Elvégre is pontosan tudta minden "felelős" homo ecclesiasticus, hogy az "átlag" egyháztag és a lelkészi kar zöme a megidézett eseménnyel szemben általában véve averzióval, jobb esetben távolságtartó érdektelenséggel viseltetik. Az egyházi megemlékezések így lényegileg a TEDISZ nevű, a Hit Gyülekezete addig ismeretlen fedőnevű ifjúsági csoportjának váltak megbecsülést érdemlő nemes feladatává.

Talán nem is lett volna különösebb baj. A kövek közül azonban egyszer csak előállott az Úr szolgálja, az egyházak nagy "ellenlábasa", Horn Gyula akkori miniszterelnök és az ország nevében július 3-án bocsánatot kért a magyarországi zsidóságtól és Izrael népétől a velük szemben magyar részről elkövetett bűnökért. A mérce hirtelen magasra emelkedett. Valamit tenni kellett. Először Paskai László adott hangot - nyilván írói munkásságaként - egyéni véleményének, engesztelést hirdetve az elkövetett "égbekiáltó bűnökért". Adventre pedig a keresztény egyházak intézményes szinten is meglették a zsákutcából való kiút legalkalmasabb formáját. A megnyilatkozásnak azt a módját, amely az értő fül számára napnál világosabban jelezte, erre csak valamilyen "nem kóser", "nemszeretem" kényszeres udvariaskodásból került sor. Így választották a Magyar Katolikus Püspöki Kart és a protestánsokat arctalanul egybefogó Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa kiméra-alakzatát (katolikusok és protestánsok mindmáig példátlan egymásra találása Magyarországon!), amelynek umbrellája alatt közös nyilatkozatot bocsátottak ki A Holocaust ötvenedik évfordulója alkalmából címmel. A dokumentum kibocsátói szintén "égbekiáltó bűnök" minősítették a Soát, hangoztatták az engesztelés kötelezettségét, elítélték az antiszemitizmust, megemlékeztek az embermentőkről és kijelentették, hogy a történelemben felelősség terhelte azokat is, "akik bár egyházaink tagjainak vallották magukat, mégis félelemből, gyávaságból vagy megalkuvásból nem emelték fel szavukat zsidó embertársaik tömeges megalázása, elhurcolása és meggyilkolása ellen." Erre tekintettel "az ötven évvel ezelőtt végbement katasztrófa idején elkövetett ezen mulasztásokért Isten színe előtt bocsánatot kérünk."

Az "Isten színe előtt" - úgy általában véve -, rajtunk kívül álló, mások mulasztásaiért való bocsánatkérés stílusát és filozófiáját érdemes egybevetni Horn Gyula levelével, és serpenyőbe helyezni az ebben a

hiperproblematikus egzisztenciális-etikai kérdésben máig érvényes orientációt nyújtó bonhoefferi, rahneri vagy jaspersi álláspontokkal.

Hasonló látleletre bukkanunk, ha a felekezeti kapcsolatok egyéb formáit elemezzük. Egyházpolitikai jelentőséggel bíró zsidó-keresztény találkozásokra utoljára a rendszerváltás előtti időszakban került sor. Komolyan vehető zsidó-keresztény munkacsoportok pedig - eltérően a világ civilizált régióitól - Magyarországon soha nem létesültek. A református egyházi Doktorok Kollégiumán belül, ha jól látom a tudósításokból, megszűnt az ez irányban még a pártállami időkben tett kezdeményezés. A rendszerváltás után életre hívott és általam - per definitionem hibás jellege ellenére (és Szécsi József kollégámban kiváltott félreértések dacára) is - nagyra értékelt tevékenységet végző Keresztény-Zsidó Társaság inkább csak tehermentesíti az egyházakat ez irányú elfoglaltságaiktól.

És folytathatnám. Ötven év alatt nem sikerült felállítani egy judaisztikai jellegű egyházi kutatóműhelyt. Ezt a feladatot ismeretesen végül is Komoróczy Géza vállalta fel az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Nem valósult meg az először 1947-ben, Seelisbergben kitűzött program, amely az egyházi tanítás, katekézis és teológiai irodalom antiszemitologémáktól való megtisztításának programját írta zászlajára. Sőt, elmondható, hogy az egyházak, a keresztény hit és kultusz világa az egyetlen máskülönben mértékadó közeg ebben az országban, ahol a háború óta perpetuáltan és legitim módon (a kritikus nyilvánosság figyelmétől sem kísértén) lehet művelni a zsidóellenes érzelmek kondicionálását, a relatíve "legszilajabb" antiszemita gyalázkodást. A zsidó-keresztény közeledést munkáló kiadványok (egyszersmind alapművek) megjelentetése sajátos módon szinte kizárólag nem egyházi műhelyek szívére (Logos, Múlt és Jövő, Osiris), míg az egyházi kiadványokban még a zsidóellenes tartalmak kontrollálására sem helyeznek súlyt. Nem is szólva az ilyen elemeket arcpirító töménységben forgalmazó opus-okról.

A jelenségek fenti kategóriája alá sorolhatóak azonban a zsidó-keresztény viszonyok a nyilvánossággal kapcsolatos további összefüggései is. Nem ismert előttem például egyetlen olyan tiltakozás, figyelmeztetés sem, amely a zsidók iránti teológiai gyökerű együvé tartozás tudatától áthatva - minden félre sandítástól mentesen, elvi alapokon állva, biztos zengésű trombitaként - adott volna hangot elégedetlenségnek a legutóbbi évtized antiszemita megnyilvánulásai felett. (Ilyent eddig csak marginalizált helyzetben lévő, néhány egyházszimpatizáns által alkotott, funkciójukat tekintve vészjelző csoportoktól lehetett tapasztalni.) Hallottam viszont zsidózni, kódolt vagy közvetlen módon papi személyeket (legutoljára pl. egy parafasiszta konnotációktól sem mentes politikai elkötelezettséget felvállaló református lelkészt a parlamentben) és szinte kizárólag csak olyan civil politikusokat, akik ugyanakkor előszeretettel tekintik magukat a keresztény értékek képviselőinek.

Mindent egybevetve, Magyarországon a protestáns keresztény egyházak (valójában persze: a nem protestánsok is) azt a benyomást keltik, hogy a második világháború általános tapasztalataiból kihüvelyezhető populáris konzekvenciákon túli összefüggésrendszerben semmit nem értettek meg a Soá üzenetéből. A mértékadó, véleményformáló egyházi elit viselkedését általánosan jellemző attitűd az, hogy tilosnak számít ugyan - lényegileg a politikai és közéleti szalonképesség megsértésének veszélye miatt - intra muros ecclesiae kód nélkül zsidózni, ám legalább ennyire idegen tőlük a zsidóellenességet perhorreszkálni is, a zsidóság és kereszténység közötti per definitionem nem antiszemita, mirabile dictu, proexistenciára irányuló egyházi-teológiai közgondolkozásért fáradozni.

B.

Az egyházaknak a zsidó-keresztény kapcsolatokban elfoglalt pozíciója számos ponton leképezi e viszonylat szekuláris horizonton kirajzolódó struktúráit. A zsidók és keresztények közötti viszony tisztázásának 1948-49-

ben bekövetkezett drasztikus ellehetetlenülése olyan messze ható lelki-szellemi-emocionális betokosodás forrásává vált, amelyből egyházi relációban - mint a fentiek is illusztrálják - ma még éppúgy nincs kiút, amiként igen szkeptikusak lehetünk afelől is, hogy generációnkban, a pusztai vándorlás nemzedékének életidején, a nem is olyan ködbe vesző múltban együtt megélt történelem élményeinek alapján egyáltalán lesz-e mód a megtört tükör újracsiszolására.

A képlet egyházi szempontból talán csak annyiban tekinthető másnak, amennyiben az elmúlt aetas-t imperiáló totalitárius igényű politikai berendezkedés az egyházakban - nem utolsó sorban a hierarchikus tagozódás és a totalitarizmus eszménye iránti genetikus vonzódás kínálta rokonságból fakadóan - a társadalom minden más szubrégiójánál jobban tudta realizálni uralmi eszményeit. A Sínai-hegyi kijelentés Urának elkötelezett keresztény szakrális komatások így válhattak minden egyéb közegnél jobban használható instrumentumaivá a Sínai-hegyi reveláció másik népével szembeni külső érdekeknek. Ettől legalábbis nem független az, hogy ha napjainkban valaki a zsidó-keresztény viszony pozitív lehetőségeit szeretné közelebről is tanulmányozni, akkor legkevésbé az ekklezsia katedrálisait tudhatnánk figyelmébe ajánlani.

Lévén az előadás fókuszában a protestáns-zsidó kapcsolatok, két speciális szempontra kell itt még kitérnem.

a) A protestánsok, kisebbségi helyzetükből fakadóan, és teológiai univerzumuk nagyobb rugalmassága folytán a társadalmi-történelmi térben többnyire közelebb állnak a zsidósághoz, mint a katolicizmus. Anélkül, hogy ennek az állításnak további részletezésébe fognék, megkérdezem: lehetőségeikkel adekvánsan éltető dinamikája-e ez a "materiális" tény a mai protestáns-zsidó kapcsolatoknak Magyarországon? Bizonyos megnyugvással könyvelem el azonban e tekintetben is az isteni ige igazságát: az Úr olykor a kövekből is támaszt fiakat. Ennek jelét látom abban, hogy a rendszerváltás utáni időszakban az ország normatív protestáns áramlatától jobb és baloldali irányban azonos távolságra eső két vallási közösség, a Hit Gyülekezete és a jelen konferencia alapján ítélve, a római katolikus egyház vállalták magukra a zsidó-keresztény párbeszéd pártállami időkben szinte kizárólagos "történelmi" protestáns propriummá vált ügyét. Itt és most illesse ezért külön is köszönet Várszegi Asztrik főapát urat és munkatársait.

b) Azzal azonban, hogy a protestánsok - történelmi-strukturális adottságaiknál fogva - a katolikusoknál involválhatóbbak voltak a keresztény-zsidó párbeszéd dominánsan politikai célokat szolgáló akcióiban, bizonyos többletlehetőségre is szert tehetek a zsidókkal való kapcsolati "tőkekepződésben", az együvé tartozás tudatának legalább pislákoló ébren tartásában. Nyomaira bukkanhatunk ennek az a zsidó-keresztény kapcsolatokat tematizáló protestáns irodalomban, minőségi és mennyiségi értelemben, de éppígy a felekezeti kapcsolatok gyakorlati szintjén is. A "kövekből fiak" szindróma jelei azonban itt sem maradnak el. Mióta az egyházak előtt is szabad lehetőség az elképzelhető felső határig elsekélyesedni, azóta, vagyis éppen tíz éve, a protestánsok részéről egyetlenegyszer sem jelentkezett komolyan vehető igény a zsidókkal való közös dolgaik megbeszélésére. A tavaly kiadott vatikáni Soá-dokumentummal kapcsolatban pedig úgy érzik, a körülötte kialakuló egyházi-társadalmi vita nem az ő ügyük. A valóban zsidó-keresztény párbeszéd súlypontjai így kezdenek a "történelmi" egyházi térben mind jobban átkerülni a katolikus relációba, amelynek úgyszintén jele a mostani konferencia. Sajnálunk csak azt lehet, hogy e kérdésben ismét a propriációs logika elvei látszanak diadalmaskodni.

Előadásom e második részében a Soá utáni évek zsidó-keresztény relációjának néhány olyan komponenséről, meghatározó jelentőségű fejleményéről szeretnék vázlatosan képet adni, amelyek némi magyarázatot adnak a fentiekben elemzett jelen helyzet kialakulására.

1.) Az óvóhelyekről előmerészkedő egyházvezetés, tágabb értelemben az egyházi elit, elméleti szinten, de

közvetlen tapasztalatai alapján is pontosan érzékelték, hogy a közelmúlt megszokott struktúrái kibillentek sarkaikból; hogy a háborús periódus, köztük egyik első helyen a zsidóságot ért tragédia, nem marad minden következmény nélkül. Ezért is tetszik szinte hihetetlennek, s nem csak mai szemmel nézve, de több korabeli elemző illic et tunc helyzetmegítélésével is egybehangzóan, mennyire nem voltak képesek közéleti minőségükben függetleníteni magukat érzelmi beállítódásaiktól és politikai vágyálmaiktól.

Megnyilvánulásaikat vizsgálva, összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a Soá történései - részben személyes tapasztalataik, részben pedig a mind több borzalmat felszínre hozó utólagos információk alapján - általában véve erkölcsi elítélést váltottak ugyan ki belőlük, ám saját, valamint egyházaik és az egyházak Horthy-korszak idején tanúsított társadalmi szintű szerepvállalása és a Soá közötti érdemi összefüggésnek, s így a felelősségnek a felvetését is határozottan irrelevánsnak tekintették. A zsidó tragédia és az egyházak, valamint a keresztény teológia önértelmezési struktúráiban történelmileg szélesebb összefüggésben kirajzolódó kapcsolódási pontok elemzése pedig még ötlet szintjén sem vetődött fel.

Reakcióikat par excellence uralta az monologisztikus meggyőződés, hogy a vészidőszak idején úgy képviselőikben, mint hierarchikus összességükben relatíve magas színvonalú helyállást tanúsítottak. Többen éltek azzal a felmentést kínáló argumentációval, hogy a Soá lényegét az 1944-es események köré vonták és egy innen kiinduló leegyszerűsítő okfejtéssel, s némi sajátos dialektikával úgy vélekedtek, hogy a magyar zsidóságot ért tragédia felelőseit egy "rajtunk" kívül álló közegben kell keresni. Tágabb értelemben természetesen nem zárták el sem a bűnbánat, sem az önkritika kifejezésre juttatásától, az azonban többnyire megmaradt az általánosságok és a történelmi démonológia keretei között. Meggyőzően érzékeltetik ezt a konkrét bűnök megnevezését óvatosan kerülő korabeli bűnbánati megnyilatkozások toposzai, gyakran csak konfúzus szóvirághalmazai.

Álláspontunkat számos területről lehetne alátámasztani. Utalásszerűen említve csak a legjellemzőbbeket: a katasztrófa utáni pásztorlevelek, bűnbánati alkalmak instrukciói szinte egyöntetűen mellőzték a zsidó tragédia önálló tematizálását; igen ritkán fordult elő az is, amikor valamely egyéb hibákat, bűnöket is felemlítő felsorolásban legalább expressis verbis utaltak is rá; az egyház- és társadalomrekonstrukciós törekvések között, püspöki tanácskozásokon, a hazai Ökumenikus Bizottság és a szellemi-lelki megújulást célzó fórumokon - eltekintve az alább még említendő, kimondottan zsidómissziós céllal megrendezett eseményektől - a zsidók sérelmei, tragédiája spontán módon szinte soha nem kerültek látókörbe; annál gyakrabban ecsetelték viszont érzékletes szavakkal a szűkítő értelemben (zsidókat nem beleértően) aposztrofált magyarság szenvedéseit, nem ritkán annak teljes ártatlansága mellett is hitet téve; ismerünk például püspöki jelentést, amely külön is kiemeli a zsidók elszállításáról szólva azokat a kínokat és szenvedéseket, amelyeket egyebek között a prédává lett zsidó vagyon okozott a keresztény lakosságnak a "könnyű és jogtalan ragadományszerzés indulatainak felkeltésével"; a soros egyházkerületi, egyházmegyei közgyűlések jelentései, beszámolóai is inkább hűvös távolságtartással, az eseményvázlat szintjén megjelenő tárgyilagossággal, illetve az egyháznak az üldözöttek érdekében tett, sokszor egyéb fontos teendőik rovására is végzett fáradozásának dicséretét hirdelve szólnak a zsidók kálváriájáról.

Szinte vándormotívum jellegűt nyert annak a legkülönbözőbb alkalmakon történő deklamálása, hogy a zsidók mellett 1944-ben egyedül az egyházak emelték fel szavukat, miközben mindenki hallgatott, maguk az üldözöttek is, s hogy az egyháznak tehát lényegileg semmi okuk nincs a bocsánatkérésre. Sőt, egyes megnyilatkozásokban hovatovább az is megfogalmazódott, hogy bocsánatkéréssel inkább a Soá elszenvetői tartoznak. Így a református egyház gyülekezeti igehirdetés irányelveiről kibocsátott körlevelében is: "A múlt bűnei irtóztatós szakadékot ástak üldözöttek és üldözők, elnyomottak és elnyomók között. Hadd említsük meg

ezek között az osztályharcot, azután a nemzetiségi kérdést, végül a legfájdalmasabbat: a zsidókérdést. [...] A legnagyobb aggodalommal látjuk népünk széles rétegeiben az antiszemitizmus elharapódzását. A zsidókérdésben sem lehet más mondanivalója a református igehirdetőnek, mint az, amit maga az Ige mond: bűnbánat azért, amit mi tettünk és mulasztottunk, megbocsátás azért, amit ők tettek és tesznek és elszánt hirdetése - minden következmény vállalásával - annak, hogy "a két nemzetség" válaszfala csak Krisztusban tűnhetik el."

A fentiekkel rokon vonulatként jelent meg ezen kívül egyes állásfoglalásokban egy olyan belső tendencia, amely rafinált frazeológiai megoldással lényegileg azt a vádat artikulálta, hogy zsidók és keresztények viszonyában probléma igazi gyökere nem annyira a történelmi közelmúlt horizontján, mint inkább a zsidók részéről jelenben tapasztalható számonkérés anomáliáiban keresendő: "[...] Lássuk meg, hogy zsidó és nemzsidó szembeállítás a sátán műve. [...] A gyűlölködőket pedig, akár zsidók, akár nem zsidók, [Isten] megbünteti azzal, hogy a gyűlölet gyűlöletet szül, a bosszúállás fejünkre hull vissza s aki másnak vermet ás, maga vész el benne."

Az önvizsgálat majd minden esetben ott rejlt félszívűségére külön is ráterhelődött, hogy e tettnek elsősorban gesztusértéket tulajdonítottak, s mint ilyent kizárólag a politikai-erkölcsi környezetnek, valamint a külföldi egyházaknak címezték. Kezdetben különösen ez utóbbinak volt döntő jelentősége, amennyiben a reintegrálódás eredményeként - elsősorban is az ökumenikus közegektől - politikai és pénzügyi támogatást, illetve az egyház(ak) társadalmi pozícióinak ezzel együtt járó belpolitikai megerősödését remélték. Ezért is kapott markánsabb kontúrokat a bűnbánati hang azon a ponton, jelesül a szociális kérdés területén, ahonnan leginkább kínálkozott kapcsolódás lehetőség az egyházi politikai-társadalompolitikai hagyományokhoz és egyszersmind az új politikai berendezkedés érdeklődéséhez, szimbolikus politikai önkifejezéséhez.

A felelősségvállalás deficites alakulásában szerepet játszott azonban néhány primer körülményi tényező is. Leginkább talán az a kritikai közhangulat, amely a történetek árnyékában szinte kizárólag a közvetlen személyes és intézményi inkulpációk irányában artikulálódott. Az egyházaknak címzett kritika kendőzetlen erejű és a közelmúlt brutalitásainak hatása alatt differenciálatlanul megnyilvánuló (teológikusan: ítéletes erejű) számonkérési hulláma pedig szinte elemi erővel sodorta az egyház számos tényezőjét a rossz és még rosszabb döntések irányába. Utóbbi különösen azáltal, hogy vehemens hangorkánja - egyszersmind messze túlterjedően az egyházak és az antiszemitizmus problémáján, már-már az intézményi lét és nemlét apokaliptikus veszélyérzetét idézve fel - egy soha nem volt fenoménként lepte meg e korábban per definitionem kritikai szélárnyékban élő struktúrákat.

Meglehet, az idő előrehaladtával bizonyos módosulást is tapasztalhatunk az egyházi önvizsgálat fenti képletén, körültekintőbb elemzésben mégis inkább az derül ki, hogy essencialiter továbbra is fennmaradt, sőt inkább csak elmélyült a kifelé tolmácsolt kép és a ténylegesen gondolt valóság közötti diszkrépancia.

Figyelemre méltóbb különbségek fedezhetők fel viszont a Soá-ban való involváltság tényleges dimenziójának számbavételétől való tartózkodás mértékét illetően a református és evangélikus egyház között. Az okok vizsgálata messzire vezetne. Közvetlen tényezőként nyilván szerepet játszott a korabeli protestáns kiütkeresés meghatározó személyiségének számító Bereczky Albert elvi alapú bűnbánati koncepciója református oldalon, illetve a hierarchiának a reformátusokénál (ld. Ravasz-szindróma) számottevően kisebb mértékű erkölcsi-politikai tehertétele (főként Ordass Lajos budapesti püspök révén) evangélikus oldalon.

A nyilvánosság felől fokozódó erejű kritika számottevő változást egyedül a református egyház vonalán eredményezett. A Zsinati Tanács 1946. május 9-i ülésén megfogalmazott nyilatkozatában az V. és VI. pontban

megemlékezett a zsidók ellen "az összeomlás előtti időben [...] a közhatalom, önkéntes alakulatok és a félrevezetett tömeg" által elkövetett gaztettekről, "ami ellen akkor - magára hagyatva és sokképpen fenyegetve -, illetékes tényezők előtt felemelte tiltakozó szavát". A dokumentum készítői kifejtették továbbá, hogy a református egyház változatlanul elítéli a múlt szellemét idéző recens törekvéseket, s részvétét nyilvánítja az áldozatok iránt. Hangsúlyozták a kiengesztelés fontosságát, annak "hirdetését és tanítását" az egyház szolgáinak figyelmébe ajánlották. A VI. pont alatt szorgalmazták az alább még szóba kerülő zsidómissziót.

A zsidókérdés református közegben ezen a szinten még csak egy ízben merült fel, az "igehirdetés irányelveiről" tájékoztató, fentebb már idézett 1947. januári közös püspöki körlevélben. Az irat legmarkánsabb állítása, hogy ti. "nem érdemli meg az igehirdető és a pásztor nevet az, [...] aki odáig tévelyedik el, hogy akármilyen burkoltan is, faji alapon, a vérbálványozó ideológia titkos újraélesztgetésével antiszemitizmust hirdet, kathedrán vagy azon kívül" sajnos erejét veszítette azonban a kontextus egyéb kitételei és a szöveget jegyző szerzők többségének korábbi években vallott zsidóellenes felfogása miatt.

A magyarországi zsidó-keresztény kapcsolatokban betöltött jelentőségére tekintettel mindenképpen szólnunk kell e helyütt egy történelmileg-teológiai-történelileg máskülönben is óriási horderejű állomásról, az 1947. júliusában a svájci Seelisbergben összeülő Nemzetközi Keresztény-Zsidó Konferenciáról. A tanácskozás egy új nevelési paradigma kialakítása mellett tett hitet, felhívta az egyházak figyelmét az emberek, fajok, felekezetek közötti gyűlölséget támaztó kitételeknek az iskolai és egyéb tanítói anyagokban való revíziójára és az antiszemitizmus elleni fellépést munkáló felekezetközi bizottságok szervezésére. Figyelmeztetett a keresztény teológiának a zsidóellenesség történelmi fejleményeiben játszott súlyos felelősségére és kifejezte annak szükségességét, hogy az igehirdetésből és a keresztény tanításból kiküszöböltessenek az antiszemita elemek. Végül a keresztény egyházakhoz címzett üzenetben tíz tételben külön is összefoglalta a Soá utáni zsidó-keresztény kapcsolatok megújításának legfontosabb teológiai szempontjait.

A magyar egyházaknak soha vissza nem térő jó alkalmuk lett volna e nemzetközi tekintéllyel bíró teológiai okmány mielőbbi közkinccsá tételére a gyülekezetek és lelkészek legszélesebb körében. Képviselői a konferencián azonban nem voltak jelen (a tanácskozásnak a zsidó-keresztény kapcsolatok építésében is aktívan részt vállaló Herskovits Fábián budapesti rabbi volt az egyetlen magyar tagja), a megszületett határozatokban és ajánlásokban foglaltak közzé tételére évekig nem is gondoltak. A református egyház elsősorban az elhallgatás útját választotta, az evangélikus egyház pedig a kétfrontos megoldáshoz folyamodott: ignorálta is a konferencia üzenetét és éles kritikában is részeltette azt. Kapi Béla elnök-püspök az 1947-es püspöki jelentésében önálló témakörként tért ki Seelisbergre. Mondanivalójának scopus-a két irányban domborodott ki. Egyrésztől annak hangsúlyozásában, hogy az antiszemitizmus elsődleges okait lényegileg a zsidóságban kell keresnünk, másrésztől pedig a seelisbergi szellem relativizálásában, amelynek érdekében bújtatott kérdőjeleket támaztott azt illetően, hogy komolyan kell-e venni a konferenciának egyes teológiai tételek revíziójára vonatkozó ajánlásait.

Ilyen körülmények közepette akár csodának is tekinthető, hogy a konferencia anyagából két évvel később (1949 végén) legalább a Tíz pont megjelenhetett, köszönhetően nem utolsó sorban a még szóba kerülő Seelisbergi Bizottság buzgóságának. Mivel egyáltalán nem érdektelen, röviden szólnunk még a közzététellel járó vajúdasos folyamat fontosabb stációiról: az evangélikus egyház illetékese hosszú időn keresztül módszeresen szabotálta a kézirat elkészítését; az anyagot felekezetileg külön-külön kiadásban nyomtatták ki, egyházanként önálló kommentárokkal ellátva; a kiadvány példányszáma egyes esetekben még a lelkészek és gyülekezetek számát sem érte el.

Hivatalos kiadványként, katechetikai, teológiai segédanyagként, a zsidó-keresztény párbeszéd

dokumentumaként a szöveg tudomásom szerint azóta sem jelent meg. A zsidó-keresztény dialógus különböző későbbi alkalmain ennek ellenére buzgón hivatkoztak Seelisbergre. Meglehető, a konferencia egyes ajánlásain, kifejezési formáján ma már túllépett a zsidó-keresztény "kapcsolatteológia". (Pl.: az ún. korai zsidóság kereszténységgel párhuzamosan kialakuló vallási élete éppoly fontos és gazdag fejezete a zsidó vallásnak, mint a kereszténység számára a patrisztika; teológiailag teljesen értelmetlen a zsidók bármifajta felelősségéről is beszélni Jézus halálában; a tömeg ún. önátka Máténál olyan ahisztórikus bibliai betét, amelynek éppen ezért semmilyen további történelmi applikálhatósága nincs.) A mai magyarországi praxis kietlen pusztaságában azonban a seelisbergi tézisek még így is messze világító fáklyának tekinthetőek. Erre, és történelmi jelentőségére tekintettel érdemesnek tartjuk a Tíz pontot (az 1949-es fordítás szerint) teljes terjedelmében ismertetni:

- 1.) Emlékeztessük a híveket arra, hogy ugyanaz az Élő Isten beszél hozzánk valamennyiünkhöz mind az Ó-, mind pedig az Újszövetségben.
- 2.) Emlékeztessük a híveket arra, hogy Jézus Krisztus a zsidó Dávid nemzetségéből származó zsidó szűztől született és hogy örök szeretetében és bűnbocsánatában magához ölelte mind saját népét, mind pedig az egész világot.
- 3.) Emlékeztessük a híveket arra, hogy az első tanítványok: az apostolok, és az első mártírok zsidók voltak.
- 4.) Emlékeztessük a híveket arra, hogy a kereszténységnek alaptétele: Istennek és felebarátainknak szeretete, - melyet már az Ószövetség is hirdetett és mely tant Jézus megerősített - egyformán kötelezi mind a keresztényeket, mind pedig a zsidókat az emberi együttélés minden vonatkozásában.
- 5.) Kerüljük a bibliai vagy Biblia utáni judaizmusnak kisebbitését csak azért, hogy ezzel a kereszténység jelentőségét emeljük.
- 6.) Kerüljük, hogy a "zsidó" szót "Jézus ellenségei" értelemben használjuk, vagy hogy a "Jézus ellenségei" szavakkal a zsidó nép egyetemét illessük.
- 7.) Kerüljük, hogy Jézus Krisztus kínszenvedésének történetét akképpen adjuk elő, hogy Jézus haláláért a gyűlölség egyedül a zsidókra essék. Jézus haláláért nem egyedül a zsidók felelősek, mert a mindannyiunkat megváltó Kereszt kinyilatkoztatása értelmében Jézus valamennyiünk bűne miatt halt meg.
- 8.) Kerüljük ismertetését annak a Szentírásban található és a felizgatott tömeg által kiabált átkozódásnak: "Vére hulljon mireánk és gyermekeinkre", anélkül, hogy hozzátennők: ez a felkiáltás nem diadalmaskodhatik Jézusnak mindennél erősebb imádsága fölött: "Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek".
- 9.) Ne adjunk hitelt annak az istentelen véleménynek, hogy a zsidó nép megvetett, elátkozott és szenvedésekre kárhoztatott nép.
- 10.) Ne beszéljünk a zsidókról akként, mintha nem ők lettek volna az Egyház első hívei.

A kiadvány utótörténetét csak kismértékben ismerjük. A református egyház azzal a kéréssel küldte meg a kinyomtatott füzeteket a lelkészekhez, hogy tartalmukat ismertessék meg gyülekezeteikkel. Mintegy fél évvel később Bereczky Albert felhívást intézett lelkésztársaihoz, kérve őket, írják meg röviden, milyen visszhangja

támadt a kiadványnak. Kérésére az egész országból 35 válasz érkezett be. A reflexiók jelentős része a Seelisbergben tematizált probléma akut állapotaira enged következtetni. A válaszok több mint feléből kirajzolódó szellemi horizontot elégségesen jellemzi az alábbi idézet: "A zsidóság [...] Jézus korától kezdve [...] önmaga hívta és hívja ki maga ellen a józanul gondolkodó világ ellenszenvét. [...] Reá vonatkozólag mondotta az Úristen: bánom, hogy embert teremtetem. [...] Hiába hivatkozik kiválasztott voltára, az Isten elvetette. Jézus óta csak lelki Izráel van, testi nincs. [...] Ne csűrjük-csavarjuk a dolgot. [...] Református felfogás tükrében így látom a választottságában dicsekvő népet, melyre hosszú évszázadok múlva is vonatkoztatható Hóseás 9:17: Elveti őket az én Istenem, mert nem hallgattak reá és bújdosókká lesznek a pogányok között."

Összességében azt kell megállapítanunk, hogy (a fentiek jelentette néhány részleges kivételtől eltekintve) a háború utáni kiút- és identitáskeresés időszakában nem született egyetlen olyan hivatalos ranggal bíró, általános érvényű dokumentum (körlevél, testületi határozat, útmutatás), amely az antiszemitizmus antikrisztianus problematikáját, a keresztény teológia és egyházak zsidóellenességtől való eltávolodását, vagy a Soá egyéb összefüggéseit igyekezett volna önálló kérdésként tematizálva a zsidók és a zsidó sors iránti megértést elősegítő, megbékélést munkáló orientációt nyújtani az egyházakra figyelő, mentálisan és gondolkozásukban e tekintetben sok-sok belső indulattal, neveltetésbeli, szocializációs tehertétellel küzdő híveik számára. A jelenség azért is árulkodó, mert ugyanakkor azt tapasztalhatjuk, hogy szinte függetlenül a politikai közéleti megszorításoktól, az egyházi vezetők az új rendszerben is viszonylag hosszú időn át elhivatást éreztek arra, hogy mindazon aktuális kérdésben hallassák szavukat, amelyek a társadalom keretei közötti hagyományos elhelyezkedésük felől nézve fontosnak tűntek, s amelyeknek presztízs okok miatt jelentőséget tulajdonítottak. Igaz, némi iróniával fogalmazva, az antiszemitizmus-zsidókérdés területén az adott körülmények között valóban azzal teheték a legtöbbet múltbeli eszményeik dédelgetése érdekében, hogy a lehető mélyen hallgatnak.

2.) A zsidó-keresztény kapcsolatokban betöltött igen szenzitív szerepére, valamint a vizsgált korszakban körülötte kialakult egyedülálló körülményekre tekintettel önállóan is kitérek a bűnvallás és bocsánatkérés egy speciális szeletére.

Soában való egyházi-keresztény bűnrészesség miatt: "A reánk nehezedő felelősség súlya alatt és a zsidósággal szemben elkövetett mulasztások és bűnök miatt is népünkkel együtt bűnhődve, - átérezve azt a szörnyű fájdalmat, amit az életben maradt zsidóság szeretteinek embertelen elhurcolása és borzalmas kiirtása miatt hordoz - megkésve bár, de most Isten színe előtt bocsánatot kérünk a magyar zsidóságtól."

A Szabad Tanács fenti és további nyilatkozatai, politikai értelemben éppúgy, mint a Soá teológiai-erkölcsi-pedagógiai összefüggéseit kihangsúlyozó karakterük alapján, európai összefüggésben is páratlan tettnek minősültek. A felháborodás nem is maradt el. Mértékét jelzi, hogy Ravasz László (aki háborút követően lényegileg ebben az ügyben adta leglátványosabb kifejezését mindig is híjával lévő politikai képességeinek), több helyütt külön is annullálta Bereczkyék úgymond egyházi konszenzust és testületi felhatalmazást nélkülöző deklarációját. Véleményének először a Nyíregyházát néhány héttel később követő Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) közgyűlésén adott hangot elnöki megnyitó beszédében. A "zsidókérdés" című fejezet alatt előadott jellegzetes szavait érdemes némileg hosszabban is idézni: "Sötét nyugati példák iránymutatása, az egyre inkább elhatalmasodó szellemi megszállás, majd később a brutális politikai kényuraság kényszerítette bele a magyar népet a lelkétől tökéletesen idegen formába [ti. a zsidókérdés megoldásának ismert útján], amelyért maga is szenvedett s amelyért ma rettenetes felelősséget kénytelen hordozni. Ebben az apokaliptikus világban egyedül az egyházak emelték fel tiltakozó szavukat. Hallgatott az utca, hallgattak a pártok, hallgattak a tudományok, a művészetnek a fórumai, hallgatott a sajtó, legjobban hallgattak azok, akiket üldöztek. Egyedül

az egyház szólalt meg. Talán bátortalanul, de kockáztatva azt, hogy saját népe ellene fordul. [...] A magyar református egyház [...] vallotta és vallja, hogy az antiszemitizmus pusztító lélekveszedelem, amelyet el kell távoztatni ettől a nemzettől. Felemeli tiltakozó és elítélő szavát minden vérvád és őrült legenda ellen [...]. Mindezeknél ügyet sem vet arra, jár-e hála és elismerés, vagy legalább is köszönet a szolgálatáért, de azt kénytelen megállapítani, hogy nem kért a zsidóktól bocsánatot, egyszerűen azért, mert ép úgy nem helyes a mások bűnéért kérni bocsánatot, mint ahogy nem helyes a magunk bűne helyett mások bűnét vallani meg."

Ravasch ORLE-beszédének e helyütt való felidézése azért sem érdektelen, mert szavai fájdalmasan dokumentálják, mennyire nem áll helyt az némelykor hallható vélekedés, hogy a református egyház bocsánatot kért a zsidóságtól. A magyarországi református egyház ezzel az erkölcsi kötelességgel - s e tekintetben Ravaschnak utólagosan is igaza van - mindmostanáig adós. Annál inkább, mert az egyház megfellebbezhetetlen intézményi tekintéllyel és egyedülálló felhatalmazással rendelkező vezetője még azt is "hatálytalanította", amit egyházának néhány tagja, egy maroknyi, megújulást kereső társaság 1946-ban, rendkívüli bátorságról és erkölcsi érzékről tanúskodva, e tekintetben helyettesítőleg megtett. (Nem szólva arról, a zsinati lelkészi elnök ezzel az állásfoglalásával széles körben befolyásolta a lelkészi kar és a gyülekezeteknek a bocsánatkérés és a bűnbánat jelentőségéről vallott nézeteit, megtett, illetve meg nem tett lépéseit.) Ugyanígy meg kell állapítanunk továbbá azt, hogy Ravasch László ORLE-nyilatkozata akkor is megterheli a református egyházat, ha azóta történt néhány valóban jelentősnek tekinthető megnyilatkozás a zsidóság és a református egyház viszonyáról (köztük a legrangosabb a Magyarországi Református Egyház Zsinata részéről 1990 júliusában). A bocsánatkérés egyértelmű kifejezésre juttatását ezek a deklarációk ugyanis kínosan mérlegre tett fogalmazással igyekeztek mind ez ideig elkerülni, akár azzal a könnyebb megoldással is, hogy tudatlanságot színlelve, helyettesítőleg idézték (mint az 1990-es irat is) a sem jogi, sem gyakorlati értelemben "nem érvényes" nyíregyházi ígéretet. (A Szabad Tanács, egyéb más határozataival, bűnvalló megnyilatkozásaival együtt ezt a dokumentumot is eljuttatta a Zsinathoz. Az egyházi reformációt célzó indítványok előzetes összesítését végző előadó megállapította, hogy a Szabad Tanács a zsidókérdésben messzebb ment el, mint a zsinati tanács, s azt javasolta: "A zsinat vegye ezt tudomásul." Mint ismeretes, a zsinati munka során a nyíregyházi beadványok e pontján átléptek.)

Kevésbé köztudott, hogy az evangélikus egyházban, hasonló jelentőségű fórumról, Ravasch Lászlóéval szinte szó szerint azonos érvelést revelálva foglalt állást a bocsánatkérés ügyében az egyetemes felügyelő, báró Radvánszky Albert is 1947-ben. Az ő kijelentése azonban nem váltott ki a fentihez rokonítható visszhangot. Nyilván azért sem, mert nem előzte meg a nyíregyházihoz hasonló evangélikus deklaráció. Hozzá tehetjük persze, a lényegesen kisebb evangélikus egyházon belül gondosan ügyeltek is az esetleges belső provokációk elkerülésére. A Szabad Tanács eseményeiről például az akkori egyetlen, quasi hivatalos egyházi lap, a Lelkipásztor csak a Tanács 1947-ben egybehívott második ülése után számolt be összevontan, ekkor is gondosan kerülve, hogy akár csak egy szót is leírjon a zsidó ügyben tett megnyilatkozásokról.

Az egyházvezetés bocsánatkéréstől való húzódozásában a fentebb már említettekén kívül természetesen szerepet játszottak még egyéb determinatívumok is. Így mindenekelőtt különböző taktikai megfontolások. Ezek között is elsőképpen az egyházi közösségek uralkodó, vagy annak vélt hangulata, valamint a katolikus "karakánság"-nak "zsidó-ügyben engedékeny" református magatartás esetében hívek elhódításában feltételezhető konzekvenciája. Viszonylag erős gátat emelt az önkritika elé többek - meglehetősen vitatható, mégis őszintének mondható - meggyőződése az egyházak és maguk helytállásának körülményekhez képest elégséges mértékéről, valamint az egyidejű külföldi, elsősorban a hagyományos kapcsolatok és a részben rokon történelmi helyzet folytán különösen is referenciaértékű német analógiák (Treysai Nyilatkozat, Stuttgarteri

Hitvallás, Darmstadti Votum) példája.

Anélkül, hogy mélyebb elemzésükre sort keríthetnénk, meg kell említenünk azokat a jellegüket tekintve eszmei, attitűdbeli és emocionális tényezőket is, amelyek azt a benyomást keltik, hogy az előbb említett, mondjuk így, "elvi-reálpolitikai" komponensekkel legalábbis azonos befolyást gyakoroltak a szóban lévő kérdésekben tett egyházfői állásfoglalásokra. Elsősorban a különféle bizalmas tanácskozások ránk maradt feljegyzései kínálnak e vonatkozásban elfogulatlan, több szempontból is igen reprezentatívnek mondható képet. Az alábbiakban a református püspökök 1946. július 30-31-e között tartott konferenciáján felvett jegyzőkönyvből idézünk:

Ravasz László: "A zsidókérdést is tárgyalás alá kell venni. A kiengesztelődés útján mindent meg kell tenni. E téren természetesen rendkívül nehéz az egyház helyzete, mert azt kell tapasztalni, hogy a síró, panaszkodó zsidóság sérelmeihez görcsösen ragaszkodik s ezt jogcímként használja fel. Szinte élvezzi a sérelem édességét a bosszú édességéért."

Enyedy Andor (Tiszáninnen): "Híveink képtelenek megérteni a bűnvallást, a zsidók pedig ezt kihasználják. Határozottabb, önérzetesebb hangot kellene az egyháznak megütnie. A zsidóság olyasmire vádolja az egyházakat, amit saját maga sem tett meg, ti. saját magát sem védte meg és ezt kívánta az egyházaktól. Rá kellene mutatni: Vannak rettenetes zsidó bűnök s ezek miatt az egyházak munkája eredménytelen. A zsidó pl. vagonszámra csempészhet, a szegény embert egy kilogramm lopott élelmiszerért elfogják. Tudomása van róla, hogy zsidó nudista táborok vannak országszerte. Cionista mozgalmak keletkeznek mezőgazdasági munka ürügye alatt. Vegyes nembeliek együtt nyaralnak és gátlástalan szexuális életet élnek. Másik oldalról nézve a dolgot, a zsidókérdésben a magyar hibája, hogy csak gyűlölni tudja őket. A gyűlölet pedig a gyengeség és tehetetlenség következménye. Tehát az egyház magatartásával elégedetlenek azt kívánják az egyháztól, amire ők maguk képtelenek. De nem állanak az egyház mögé, ha az egyház kiállana."

Révész Imre (Tiszántúl): azzal kell kezdenünk, hogy ítélet alá vonjuk magunkat. Minden csapás, ami reánk szakadt, mérhetetlen sok keserűséget vált ki belőlünk a bosszúvágy határáig menően; sok magyar embert az ölés, gyilkolás indulata fűt. A zsidóktól viszont azt kívántuk volna, hogy ők anyagi türelemmel jöjjenek vissza a történet zsidóüldözések után. A keresztyén szellemet az önmegítéléssel kezdjük. Kétségtelen, hogy a zsidók a saját vesztükbe rohannak, de amit náluk helytelenítünk, azt magunk ne csináljuk."

3.) Az a tény, hogy az egyházak véleményformáló és intézményi értelemben normatív tekintéllyel rendelkező tényezői a Soá áldozatainak sérelmeit nem tudták szinguláris jellegűnek tekinteni, sem általános értelemben, sem pedig a történetekhez való viszonyulás sajátos egyházi-teológiai relációjában, nyilvánvaló összefüggésben volt azzal, hogy zsidók és keresztények partneri, bibliaiilag megalapozott egymáshoz tartozásának gondolata kívül esett a korabeli protestáns teológiai konszenzuson. E megállapítást két jelentősebbnek tekinthető korabeli kísérlet árnyalja csak. Az egyik egy viszonylag teljesen újnak tekinthető opció, a zsidómisszió gondolata, a másik pedig a hierarchia felső szintjén működtetett, egy lényegét tekintve soha végig nem gondolt elvek szerint funkcionáló, politikai érdekérvényesítést végző, formájában zsidó-keresztény együttműködésként aposztrofálható alakzat.

a) Az inkább kivételnek számító, elsősorban a sajtó és nyilvánosság kiprovokálta (jobbára védekező vagy éppen támadó jellegű) nyilatkozatok mellett a zsidóság felé tett, teológiai alapvetéssel is rendelkező "közeledési" kísérletek valójában egyetlen koncepciózus területre, a megelőző évtizedekben határozottan negatív előjelűvé vált zsidómisszióra korlátozódtak. Miután azonban e sajátos teológiai elgondolásnak inherens eleme az a - kriptogén, vagy explicit formában ott rejlik - meggyőződés, hogy a zsidó szenvedés, illetve az

"örök" zsidó sors problémájának az igazi megoldása a "zsidótalanulás", tehát a keresztény hit elfogadása, egy a zsidóság létét alapjaiban fenyegető közelmúlt árnyékában történő hirtelen előtérbe állítása lélektanilag és etikailag egyaránt igen frivolnak számított. Kétségtelen, ez idő szerint a zsidókérdés megoldásának a külföldi egyházakban és számottevő ökumenikus szervezetek körében is a missziói gondolat volt az uralkodó receptje, s a koncepció teoretikusan és gyakorlatilag is legdinamikusabb képviselői jelentős részben olyanok voltak, akiknek a zsidó-keresztény kapcsolatok ápolása iránti elkötelezettségük nyilvánvaló volt. Azoknak, akik a zsidó-keresztény relációnak a Soá árnyékában nyert merőben új történelmi és teológiai dimenzióját érzékelve felvetették a kérdést, nem vált-e a közelmúlt történéseinek fényében teljesen hitelvesztetté a zsidókkal szembeni hitbeli tanúskodásnak e formája, a helyzet újszerűségéből adódóan is csak szerény esélyük volt a meghallgatásra.

Mégis, aligha tekinthető ahisztórikusnak, ha úgy véljük, volt valami határozottan abszurd abban az evidenciában, ahogy a Soá-t követően keresztény oldalról a zsidómisszióról gondolkoztak. Akár a tegnap még aktív antiszemita (akik a közvéleményt most gyorsan ennek ellenkezőjéről próbálták meggyőzni), akár pedig a közelmúlt szenvedéstörténetét testükben-lelkükben hordozó zsidókeresztények.

A református egyház Zsinati Tanácsa 1946. május 9-i, fent már idézett nyilatkozatával program szintjére is emelte a zsidómissziói munkát: "A mai időkben, egy páratlanul gonosz zsidóüldözés után és egy fokozatosan erősödő új antiszemita riasztó jelenségeire [tekintettel a Tanács] kétszeresen átérzi [...] nagy felelősségét... [...] Megvallja azt a meggyőződését, hogy a Krisztus keresztjében omlik le az a választófal, amely [...] a zsidót és a nem zsidót egymástól elválasztja. [...] Ezért kívánatosnak tartja, hogy az Isten lelkétől vezetett öntudatos zsidómissziót az egyes gyülekezetek a maguk feladatának ismerjék fel s az egész magyar református egyház ezen a téren odaadóbban és hathatósabban munkálkodjék. [...] Elrendeli, hogy minden augusztus hó első vasárnapján az összes gyülekezetekben a zsidómisszió céljaira persely tétessék ki és az igehirdetés a keresztény egyház missziói feladatairól és kötelességeiről szóljon, elsősorban a zsidó nép iránti feladatokról és kötelességekről."

A misszió intézményi eszköztárrá tételében több tényező is szerepet játszott. Első helyen említhető mindjárt a háború alatti embermentő munkában kiépült, zömében zsidókeresztényekből álló Jó Pásztor Konventi Missziói Albizottság, illetve az e körül később kialakult közös református-evangélikus Jó Pásztor Missziói Alapítvány intézményi adottsága. A szervezet munkatársai egyöntetűen a misszió elkötelezett híveinek számítottak (A háború utáni időszak hektikus atmoszférája, e valláspszichológiai értelemben fokozottan szenzibilis időszak maga is kedvezett annak, hogy soha nem látott dinamikát nyerjen e kiútkeresési alternatívát is jelentő mozgalom.) A missziói koncepció mellett szólt az egyházi döntéshozók részéről továbbá az, hogy e médiumot lényeges önkorrekciónélkül, s mégis, mint "érdemi" javaslatot lehetett szóba hozni a zsidókérdés megoldására. Végül szerepet játszott az előtérbe kerülésében az, hogy a rendelkezésre álló aktív zsidókeresztény "gárda" segítségével különösebb befektetés nélkül: személyi többletenergiák, és ami még fontosabb: komoly ekklesiológiai és teológiai integrációs fáradozás, s a zsidó-ügy melletti engagement-ból adódó presztízsvesztés nélkül (hiszen így a "zsidók" ügye maradt) lehetett elintézettnak nyilvánítani egy kifelé fontos, ám nem igazán kedvelt feladatot. A kérdés technikai felfogását tükrözi, hogy kísérlet sem történt a zsidómisszió alaposabb teológiai átgondolására (pl. végig tisztázatlan maradt a keresztény és zsidó célcsoportok közötti elvi viszony); nem került sor a munkaág személyi feltételrendszerének szélesebb alapokra helyezésére; a misszió országos szintű kiépítését egy tollvonással ráhagyták a Jó Pásztor munkatársaira és baráti körére.

Már eleve nyilvánvaló volt, hogy az "élcsapat" ezoterikus és agresszív kegyességi stílusának erősen

nonkommunikábilis karaktere, valamint a munkatársak zsidó származása lényegileg kudarcra ítélik a vállalkozást. A helyzetet tovább súlyosbították a zsidó vallás felől explicite is kifejezésre juttatott fenntartások. Zsidó szempontból már maga a történelmi referencialitás is problematikusá tette e vállalkozást. A misszióval együtt járó lélekhalászat, a missziói buzgalom szubsztrátumát jelentő eschatológikus identitás és üdvsovinizmus, illetve a zsidó hitnek és vallásnak e posztulátumból fakadó diszkvalifikálása, az anyavallás irányában intézményi értelemben is megnyilvánuló sokszor türelmetlen "prófétai" kritikai attitűd pedig csak fokozták az ellenérzéseket.

A Zsinati Tanács fentebb ismertetett határozata alapján egy ideig évenként elrendelték az ún. zsidómissziói vasárnap megtartását (az időpont később advent idejére helyeződött át), amit a gyülekezetek fogcsikorgatva ugyan, de kötelességszerűen teljesítettek is. Kezdetől fogva nyilvánvaló volt ugyanakkor, hogy az alkalmak lényege az esetek zömében kimerült az adminisztratív tevékenységben és a misszió céljait szolgáló aznapi perselypénz postázásában. Az érdeklődés mértékét tükrözi egy érdekes adat. A Konvent Missziói Bizottságának előadója kérdéseket intézett az 1948. évi zsidómissziói vasárnappal kapcsolatban a lelkészekhez. Arra, hogy igényli-e a gyülekezet lelki munkások (értsd: a Jó Pásztortól delegált és/vagy a kérdésről komolyan prédikáló lelkész) kiküldését, a Mezőföldi Egyházmegye 37 anyagyülekezetéből mindössze öt jelzett igenlő választ.

Miután a zsidókérdés tabuizálódásával és a fejlődő szocializmussal együtt a zsidómisszió is "anakronizmussá" vált, az alig kezdetét vett próbálkozás, és természetesen az intézményi keretét biztosító zsidómissziói munkaág is éveken belül elsorvadt.

A zsidómisszió ügyében, nem különben egyébként, mint néhány más reformpróbálkozásban is, nem volt összhang a két protestáns felekezet között. Az evangélikus egyházvezetést 1948 májusában még arra kérte a Jó Pásztor, hogy tegye lehetővé a reformátusoknál hagyományos zsidómissziói vasárnap tartását. Ennek lehetett eredménye, hogy az Evangélikus Misszióegyesület 1948. december 28-30-a között zsidómissziói konferenciát rendezett Budapesten. 1949 elején pedig létrejött az Egyetemes Missziói Bizottság keretén belül a Zsidómissziói Albizottság is. Érdemi tevékenységet azonban már nem fejthetett ki. 1950-ben Jó Pásztor Szolgálat néven önállósult, de egyszersmind át is alakult több missziói munkaág közös intézményévé.

b) Befejező témaként térek ki még annak a ma már teljesen elfeledett szerveződésnek a vázlatos ismertetésére, amelyet a keresztény-zsidó párbeszéd magyarországi ősalakzatának is nevezhetünk. E formáció nemcsak első ilyen volt a magyar egyháztörténelemben, de egyszersmind egy olyan jelenség is, amely minden lényegesebb mozzanatában prefigurálta a 70-es évektől felbukkanó analóg törekvéseket.

Már a megalakulás maga is igen érdekes. Elszórt utalásokból az tetszik ki, hogy egyes vatikáni diplomáciai körökben 1945. május végén (nem kizárható összefüggésben a gyömrői esettel) felvetődött egy interkonfesszionális keresztény-zsidó tanács megalakításának gondolata. Az ügyet közvetlenül magára vállaló Tóth K. János szentszéki referens azonban elutasításban részesült az elsőként megkeresett Ravasz Lászlótól, aki egyháza nevében nem látta időszerűnek a zsidókat is magába foglaló egyetemes keresztény kooperáció gondolatát. Ezután, vagy ezzel párhuzamosan Tóth K. János kapcsolatot talált Radisics Elemér külügyminisztériumi miniszteri tanácsossal, aki először báró Radvánszky Albert egyetemes felügyelőt igyekezett megnyerni az ügynek. (A kísérlet minden bizonnyal beleillett a kül diplomáciai közeg részéről egyházi vonalon realizálandó akciókba, s összhangban volt a háború utáni keresztény-zsidó együttműködésről egyes amerikai körökben még 1944-ben felvázolt elgondolásokkal is.) Radvánszky közvetítésével hamarosan létrejött a kapcsolat a református egyház vezető püspökével is, aki 1945. június 2-án jelezte, kész fogadni Radisicsot. Az előkészítésben résztvevők a lelkek megbékülését, a zsidókérdés feszülő erejének megszűnését, illetve a

zsidóságot ért embertelenségek gyógyítását előmozdító közreműködésben jelölték meg a Keresztények és Zsidók Tanácsa név alatt megalakítandó fórum céljait. A munka megindulását úgy képzelték el, hogy megfelelő alkalom keretében egymásnak kezet nyújtani tudó és kívánó zsidó és keresztény reprezentánsok találkoznak egymással és hatásos nyilatkozatot tesznek az együttműködés fontosságáról. Már korán kitetszett azonban az elképzelés több belső teherterele. Katolikus oldalról zavarólag hatott a protestáns dominancia az előkészületekben, zsidó részről pedig az iniciatívát majorizáló keresztény szempontok. Utóbbit tükrözte az a bizarr tény is, hogy a zsidó fél közreműködési készségét kifejező nyilatkozat-tervezetet maga Ravasz László szövegezte meg, nem kifejejtve abból azt sem, hogy a zsidók őszinte köszönetet mondanak a keresztényeknek és a keresztény egyházaknak minden tőlük vett, akár csak egy pohárnyi vízért is. A meghatározó katolikus tényezők részéről megnyilvánuló jelentős érdektelenség, különösen is Grósz József és Mindszenty József határozott tartózkodása miatt az ígéretes kísérlet végül is gyorsan hamvába holt. Elgondolkodtató jelei vannak azonban annak is, hogy a zsidóellenesség megnyilvánulásaival szemben ambivalens magatartású kommunista párt, amelynek koncepciójába az egyházak közötti összefogás sem illett bele, a kezében lévő belügyminisztériumon keresztül szintén érdekelt volt a kísérlet kudarcában.

Elsősorban Radisics Elemér és Bereczky Albert voltak azok, akik továbbra is fontosnak érezték az egyelőre meghiúsult kezdeményezés ében tartását. Így képződött meg lassan az a gondolat, hogy alakítsanak egy ún. Társadalmi Megbékélés Tanácsa (ezentúl: TMB) nevet viselő, előzőhöz hasonló tartalmú szervezetet. Érdekes momentuma volt az újabb előkészületeknek, hogy Radvánszky Albert egyetemes felügyelő és Ravasz László püspök kifejezetten is azzal a megokolással kívánták továbbra is Radisics Elemér neve alatt egybehívni az első, 1946. január 12-én Ravasz dolgozószobájában tervezett megbeszélést, hogy elkerüljék annak benyomását, hogy itt valamilyen zsidó-protestáns vállalkozás van kialakulóban. (Erre a mozzanatra azért is érdemes odafigyelnünk, mert érdekesen jelzi, hogy egyházi oldalról nemigen volt nulladik óra a zsidó-keresztény kapcsolatokban.) A TMB végül is február 13-án mondta ki megalakulását, ám úgy, hogy ezután még hosszú ideig csak a nevében összeülő előkészítő bizottság tevékenykedett. Nyilvánosság előtti megalakulására április 18-án került sor. Mivel Mindszenty József nem volt hajlandó csatlakozni (ellentétben Ravasz Lászlóval, Radvánszky Alberttel és Szent-Iványi Sándor unitárius püspöki vikáriussal), a megalakulást bejelentő (de nem a Ravasz-féle) nyilatkozatok végül is a társadalmi és szellemi élet nem egyházi reprezentánsainak neve alatt jelentek meg. (A katolikus egyház részéről a hierarchia "másodvonala" kapcsolódott be a szervezetbe, elsősorban Folba János tábori vezéresperes, Tost Barna prelátus és Witz Béla érseki helynök személyében. Az elnökség élére Bereczky Albertet választották. A szervezetet kezdettől fogva támogatta a külügy- és vallás és közoktatásügyi minisztérium. A VKM részéről az is felvetődött, hogy a tanács hivatalosan is váljon a kormány tanácsadó szervévé. A TMB a későbbi ülésezései során, bogozhatjuk ki a szórványos adatokból, végül is elvetették (az eredeti javaslattevő Ravasz László és Hevesi Ferenc indítványára) a felállítani tervezett Antiszemitizmus Kutató Intézet gondolatát; foglalkoztak a zsidók mentésében résztvállalók iránti megbecsülés zsidó oldalról történő kifejezésre juttatásával és e gesztusoknak megbékélést elősegítő kihatásával; a kunmadarasi pogrommal; a londoni Council of Christians and Jews által 1946 nyarára Oxfordba összehívott Nemzetközi Keresztény és Zsidó Konferenciával.

A Tanács tevékenysége nem váltotta be a hozzá fűzött ígéreteket. Lényegileg inaktivitásra kényszerült. Egyházi és polgári oldalról is vádak, kifogások érték. A működését leginkább zavaró szempont minden bizonnyal az őszinteség hiánya volt. Keresztény részről többen (elsősorban Ravasz László) meglehetősen átlátszó és irreális módon a zsidók érdekeit szolgáló segítségként aposztrofálták meglétét, zsidó oldalról pedig a munkájában résztvevő és a szervezet működésének hatékonyságát visszavető valamikori antiszemita szerepét kifogásolták. A szervezet 1947. szeptember végén kimondta feloszlását.

A vállalt célkitűzéseknek megfelelni nem tudó TMB helyében, tekintettel a magyarországi antiszemitizmus bel- és külpolitikailag egyaránt problematikus jelenségére, Bereczky Albert egy új szervezet megalakítására tett javaslatot 1947 novemberében. Támaszt jelentett ebben az antiszemitizmus elleni küzdelem céljából Seelisbergben létrehozni javasolt Keresztények és Zsidók Nemzetközi Tanácsának munkájához való csatlakozás lehetősége. Így alakult meg 1948. február 26-án a Keresztények és Zsidók Nemzetközi Tanácsának Magyar Tagozata (ezután: KZSTMT), rövidebb névvel, a Seelisbergi Bizottság. A szervezet az elképzelések szerint elsősorban nem kifelé fejtette volna ki tevékenységét (tehát kevésbé politizált volna), hanem inkább az elmélyült tanulmányi és önismereti munkára helyezte volna a hangsúlyt. Tevékenységét alapszinten felekezeti (evangélikus, katolikus, református, unitárius, zsidó) bizottságok keretében végezte. A bizottság működésének tényleges részletei csak kevésbé ismertek. Tudjuk, hogy részt vettek az 1948 júliusi freiburgi nemzetközi keresztény-zsidó konferencián, s hogy közreműködtek a seelisbergi füzetek elkészítésében.

1949 őszétől a hidegháborús feszültségek gyanakvó hangulata rátelepedett a bizottság munkájára is. A végül 1948-ban megalakult KZSNT-be elküldött jelentkezésekre kitérő választ kaptak, az egyes nemzeti csoportok összejövetelein ugyanakkor Magyarország-ellenes kijelentések hangzottak el. A tagok ebben a helyzetben úgy határoztak 1949. december 5-i ülésükön (a katolikus tanulmányi bizottság kérésére), hogy a bizottságot nem oszlatják fel, hanem új név alatt, Keresztény-Zsidó Együttműködés Bizottsága-ként, önálló magyar csoportként dolgoznak tovább. Hamarosan ez az elnevezés is terhessé vált azonban, és 1950. október 25-étől Felekezetközi Bizottság - Budapest név alatt működtek tovább. Tevékenységük egyre jobban beszűkült, szinte kizárólag a zsidósággal és Izraellel kapcsolatos (nyilván külügyi vonalon beszerzett) külföldi híradások, tanulmányok fordítására, ezek egymás közti cirkuláltatására korlátozódott. Éveken át egyetlen jelentősebb elképzelésüket, a zsidó-keresztény viszony szempontjából nevelő és tájékoztató jellegű népszerűsítő kiadványok megjelentetését nem tudták valóra váltani. A "seelisbergi füzetek" reakciói iránt református részről érdeklődő felhívást is már csak Bereczky Albert neve alatt merték kibocsátani. A munka "bizonyos csendes megfigyelői működés" fenntartása mellett 1950. december 19-étől szünetelt, majd Radisics Elemér kitelepítésével végleg abba is maradt.

Az ügyvezető visszaköltözésére irányuló fáradozás hamarosan sikerrel járt ugyan, a zsidó-keresztény együttműködés következő fejezetére viszont még 1974-ig várni kellett.

A kettő közötti kontinuitást furcsa, de nem szokatlan kapocs biztosította: a felszámolás és az újrakezdés partitúráját író egyazon szerző: a belső elhárítás.

C. Epilógus

A magyarországi protestantizmusnak 1944 után mintegy 4 évnyi páratlan lehetőség adatott a zsidósághoz fűződő kapcsolatának új alapokra fektetéséhez. Egy történelmi reminiscenciáktól és a kibontakozás vajúdásteli fájdalmaitól, elcsigázó útvesztőitől igen megterhelt periódus, amely azonban egyedül álló mértékben volt telítve is az újat kezdés szubjektív és objektív szükségével (s részben igényével).

A múlt determinációi, az egyházvezetés önmagát túlélte személyi és materiális adottságai, a strukturális és eszmei-teológiai beidegződések, az aktuálpolitikai gravaminák azonban a legkevésbé sem kedveztek a "megtört szív" hangját követő, s a józan mérlegelést választó kis számú prófétai alternatívistának.

Így lépett be a magyarországi protestantizmus a történelem további kísérleteket nem permittáló újabb szakaszába, hogy aztán négy évtizeddel később ott folytassa majd, immár azonban a változásra sarkalló indíttatások öszehasonlíthatatlanul szimplább közegében, ahol valamikor abbahagyta.

A Soá történéseire az idővel előrehaladva nemcsak feledés borult, de sok nem tisztázott, ki nem beszélt történelmi indulat is rákérgeződött. Sanda útjára indult a keresztény egyházak 1944-es helytállását kolportáló mítoszképződés, s polgárjogot nyert az események történelmi és teológiai igényű olvasatát, valamint a keresztény egyházak elemi érintettségének felvetését szorgalmazó igyekezet ignorálása, ha nem éppen degradálása.

Az 1970-es években párt- és aktuálpolitikai oldalról felélesztett, eredendő tisztességtelenségben és hipokritásban fogant zsidó-keresztény dialógusok a kialakult helyzeten felemás módon sem tudtak (és természetesen nem is kívántak) változtatni. A körülmények meghatározó tényezője volt, hogy az évtizedeken át hatékonyan bejegesedett avított mentális és elméleti sablonok következtében nem volt számottevő erő, amely a nemtelen célokkal felnyitott szelencéből kiszabaduló szellemet kedvezően fogadta volna. Sőt, az ebben az irányban megnyilvánuló szórványos próbálkozások gyakran még azok részéről is ellenállásba, olykor kifejezett ellenszenvbe ütköztek, akik a legkevésbé voltak érdekeltek az uralkodó széljárás megerősítésében.

A teológia, az egyházi tanítás, a homília és a katekézis pedig mindeközben - egyedülálló módon a közéletben - töretlenül forgalmazta az évezredes antiszemitizmus keresztény toposzait.

A körvonalazott helyzet szomorú bizonyosságát szolgáltatja, hogy a rendszerváltással bekövetkezett szabad mozgástérben a zsidó-protestáns keresztény kapcsolatok dinamikája teljesen alábbhagyott, az egyházak első számú ökumenikus viszonyrendszerének építésére, újragondolására adott újabb kegyelmi lehetőséget az ekklesiák elkendőzött tekintete mindmáig nem volt képes felismerni.